

РЕАЛІЗАЦІЯ КОМУНІКАТИВНИХ ВПРАВ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНЯ

Мамчур Лідія Іванівна

Основні завдання сучасної мовної освіти, зорієнтовані на інтелектуальний і творчий розвиток особистості, її комунікативної компетентності, здатності до інноваційної діяльності та мобільного сприймання сучасного світу, повинні визначатися не тільки отриманими знаннями і навичками, а й спроможністю їх творчого використання, самостійної діяльності, навчання та самовдосконалення впродовж життя.

Найдоцільнішим у формуванні комунікативної компетентності учнів основної школи нам видається шлях упровадження системи вправ різних видів складності, які обов'язково містять комунікативні завдання, пов'язані з мовними, мовленнєвими, стилістичними.

Комунікативні вправи як ефективний вид практичних методів навчально-пізнавальної діяльності стали об'єктом дослідження багатьох учених (О. Біляєв, І. Бім, М. Вашуленко, Н. Голуб, О. Горошкіна, Т. Донченко, С. Караман, І. Кучеренко, Ю. Пассов, М. Пентилюк, С. Омельчук, О. Текучов, та ін.), а їх результати активно використовується у практиці навчання української мови в загальноосвітній школі. Проблему типології комунікативних вправ та завдань і впровадження її у навчально-виховний процес досліджували як українські, так і зарубіжні вчені-методисти (М. Баранов, М. Вашуленко, О. Горошкіна, М. Ільїн, В. Мельничайко, Г. Михайловська, М. Пентилюк, Н. Пашківська, С. Караман та ін.).

Провідними у методиці формування комунікативної компетентності учнів основної школи вважаємо саме комунікативні вправи, які, за твердженням О. Горошкіної, А. Нікітіної, М. Пентилюк, «передбачають залучення учнів до активної комунікативної діяльності, спрямовані на формування інтелектуально-креативних здібностей учнів: мовного чуття, дару слова, мислення, мовлення, уяви, уваги, спостережливості тощо» [11, с. 72]. Необхідна їх складова — конкретна мовленнєва ситуація, від якої залежить вибір вербальних і невербальних засобів. Навчальна комунікативна ситуація, що подібна до реального процесу спілкування, є важливою умовою формування практичних умінь та навичок, що стануть підґрунтям для формування комунікативної компетентності учня.

У процесі формування мовленнєвих умінь учнів більшість учених пропонує використовувати два види вправ: комунікативні (для формування комунікативних умінь і роботи над створенням та аналізом тексту) і некомунікативні (формують орфоепічні вміння, лексичні, граматичні, мовленнєві вміння). В. Мельничайко [7] вважав необхідним використовувати ефективні види комунікативних вправ: вправи, що передбачають спостереження й аналіз мовних одиниць, текстів; вправи, які спрямовані на створення й удосконалення власних текстів. М. Пентилюк, акцентуючи увагу на вивченні рідної мови на комунікативній і функційно-стилістичній основі, виділяє навчально-мовленнєві (пропедевтичні вправи, спрямовані на формування знань про комунікативні особливості мовних одиниць) і комунікативні

(формують мовленнєві та комунікативні вміння, спрямовані на побудову, аналіз й редагування власних текстів у зв'язку із ситуацією спілкування) вправи. Ефективними видами комунікативних вправ учена називає лінгвістичний і стилістичний експеримент, моделювання, конструювання [11]. Г. Михайловська пропонує застосування своєї класифікації комунікативних вправ для формування комунікативно-мовленнєвих умінь: комплексні (засвоєння мовної одиниці, її значення, форми, функції, способи вживання в мовленні); передмовленнєві (імітаційні, конструктивні і трансформаційні завдання, що допомагають оволодіти передмовленнєвими навичками — орфоепічними, лексичними, граматичними, правописними); мовленнєві (завдання, побудовані на основі тексту, навчальної мовленнєвої ситуації, ситуативно-тематичної групи слів, спрямовані на самостійне моделювання мовленнєвої ситуації) [8].

Як бачимо, комунікативні вправи можуть реалізовувати різні прийоми: визначення головної думки і мети, добір заголовка для розвитку рецептивної і продуктивної комунікативної діяльності, аналіз, синтез, зіставлення, узагальнення лінгвістичних одиниць, заміна і перестановка мовних засобів, поширення і конструювання речень, стилістичний експеримент, складання плану, переказ, відтворення висловлювання, читання, слухання, осмислення тексту, створення власного висловлювання, аналіз, характеристика і моделювання комунікативної ситуації, визначення комунікативного мотиву мовця, обмірковування комунікативної поведінки.

Безперечно, комунікативні вправи повинні пронизувати весь навчальний процес у школі і реалізовувати взаємозв'язок мовного та мовленнєвого навчального матеріалу з комунікативною ситуацією, тобто здійснюватися на ситуативній основі.

Лінгводидакти (М. Вашуленко, Т. Донченко, Н. Голуб, О. Горошкіна, В. Капінос, В. Мельничайко, М. Пентилюк, В. Скалкін та ін.) виділяють ситуативні вправи, виконання яких залежать від мовленнєвої ситуації. Головною властивістю ситуативних вправ є «наявність мовленнєвого стимулу, що викликає комунікативну реакцію учня і впливає на відбір відповідної мовної одиниці» [14, с. 105]. Нові цілі навчання української мови в загальноосвітній школі, а саме формування комунікативної компетентності, потребують упровадження сучасних методів навчання, тому, на нашу думку, краще означені вправи віднести до комунікативних, що містять пізнавальні завдання ситуативного характеру. Виконання цих вправ базується на уявній комунікативній ситуації, її аналізі, визначенні складників та передбачає формування умінь творчо, доречно використовувати мовні одиниці, ситуативно виправдано співвідносити зміст і форму власного висловлювання.

Комунікативні вправи із використанням ситуативних вправ є цінними для досягнення реального практичного результату — формування комунікативної компетентності учнів, оскільки вивчаються мовні одиниці з метою їх використання у комунікативній діяльності (навчальній з проєкцією на вживання у реальній). Л. Шевцова, називаючи такі вправи ситуативними, зазначає, що вони мають певні переваги над іншими вправами, адже сама ситуація мовленнєвого спілкування сприяє усвідомленню основних граматичних понять, а вирішення граматичного завдання стимулює мовленнєву творчість; ситуативні вправи не вимагають додаткового часу для реалізації комунікативно-мовленнєвих завдань; такі вправи можна використовувати на всіх уроках незалежно від теми та етапу вивчення матеріалу

[17, с. 28]. Ми поділяємо думку вченої про значущість таких вправ, але включаємо їх у комунікативні вправи.

Актуальною, вважаємо, є модель комунікативно-ситуативних вправ, запропонована О. Горошкіною, що включає такі компоненти, як життєва ситуація, мотивація комунікативних дій, мовленнєве завдання, форма, вид, спосіб подачі інформації, що чітко визначає стиль, жанр висловлювання, вимагає від учнів самостійного добору мовних засобів відповідно до комунікативних завдань, дозволяє включити засвоєні учнями знання в комунікативну діяльність [4].

Зазначимо, що у сучасній лінгводидактиці науковці послуговуються двома терміноелементами — «комунікативні вправи» і «ситуативні вправи». У нашому дослідженні ми будемо послуговуватися дефініцією «комунікативні вправи», що передбачають виконання як комунікативних, так і ситуативних завдань і мають на меті розвиток комунікативних знань, умінь та навичок в умовах різнотипних навчальних ситуаціях спілкування.

Робота вчителя під час виконання комунікативних вправ має бути спрямована на залучення учнів до комунікативно орієнтованої діяльності щодо спостереження над явищами, які вивчаються, на розкриття зв'язків і відношень між засобами висловлювання інформації, на пошук мовних одиниць для вираження власної думки тощо. Розробляти комунікативні вправи необхідно на реальному життєвому матеріалі або вірцевому тексті, які є актуальними для певного шкільного віку, для учнів цікаві, близькі і зрозумілі, мають виховний і соціокультурний потенціал. Комунікативні вправи, що мають ситуативну спрямованість, відображають зв'язок навчальної діяльності із життєвими реаліями, адже у процесі їх виконання учні аналізують всю спроектовану комунікацію (кількість мовців та їх роль, мотиви учасників спілкування, суть проблеми, що вирішується, елементи її розв'язання тощо), потім стають її учасниками і вирішують поставлені комунікативні проблемні завдання. Таким чином, навчання стає ефективним і відбувається процес формування комунікативної компетентності учнів.

Серед ефективних прийомів при цьому для формування комунікативної компетентності учнів виділяємо моделювання власного висловлювання, що реалізується в межах комунікативних вправ, які базуються на залежності мовного, мовленнєвого і комунікативного оформлення висловлювання від комунікативної ситуації. При цьому розвиваються вміння аналізувати комунікативну ситуацію, вибрати найдоцільніший і доречний мовний матеріал для досягнення мети і мотиву відповідно до навчальної комунікації.

Спираючись на дослідження щодо розвитку творчого, комунікативно компетентного учня (О. Біляєв, М. Вашуленко, Г. Буш, Т. Кудрявцев, М. Пентилюк та ін.), аргументуємо необхідність використання креативних вправ, які забезпечують розвиток творчого мислення, створюють умови для творчої мовної і мовленнєвої самореалізації школярів. Мета таких вправ, на думку О. Архипової, — «навчити користуватися мовним матеріалом, що вивчається, у зв'язному мовленні, дати можливість учневі висловлюватися на запропоновану тему (як усно, так і письмово), застосовуючи лексику, що вивчається, у власному мовленні, і на практиці продемонструвавши засвоєння її лексичних і граматичних властивостей [1, с. 66]». Креативні вправи здійснюються у процесі реалізації ефективних прийомів придумування,

програмування, експерименту, заміщення, доповнення тощо. Під час їх виконання формуються особливо важливі уміння: образно уявляти предмети, події та явища; передбачати і зображати розвиток певних подій; словесно описувати та фантазувати на основі сприйнятого; застосовувати набуту компетентність в змінену комунікативну ситуацію; вносити ідеї і припущення щодо способу розв'язання певної проблеми; переконливо аргументувати; доводити власну позицію; спростовувати неправильні твердження, а це забезпечує розвиток комунікативної компетентності учнів основної школи.

Формування комунікативної компетентності учнів передбачає розвиток умінь створювати діалогічні та монологічні висловлювання відповідно до ситуації спілкування. Навчати діалогуванню — одне з основних і разом з тим одне з найбільш складних завдань сучасної мовної освіти, оскільки діалогічна форма мовлення характеризується спонтанністю, непідготовленістю, швидкістю реагування тощо. Учень має миттєво відреагувати на вербальні і невербальні одиниці мовленнєвої системи, при цьому він повинен у процесі комунікації показати комунікативні вміння сприймати мовні та немовні знаки і вміння самому користуватися ними у процесі створення власних висловлювань.

Важливе місце на уроках української мови в 5–9 класах мають займати різноманітні вправи і завдання комунікативного спрямування як пріоритетні засоби формування комунікативної компетентності учнів. Проблеми вправ у процесі навчання мовленнєвої діяльності, формування мовленнєво-комунікативних умінь присвячена чимала кількість наукових досліджень. Суттєвий внесок у розвиток теорії вправ у навчанні мови зробили М. Баранов, І. Бім, Н. Гез, Є. Голобородько, М. Ільїн, С. Караман, В. Мельничайко, Н. Пашківська, М. Пентилюк, В. Скалкін, М. Успенський та ін.

Психологи під вправою розуміють багаторазове виконання дії або видів діяльності з метою їх засвоєння, показником чого є розуміння, усвідомлений контроль і їх корекція [13]. У дидактиці вправа — це тренування, пов'язане з регулярно повторюваною дією, спрямоване на оволодіння певним способом діяльності [5]; багаторазове повторення певних дій або видів діяльності для їх засвоєння, яке спирається на розуміння й супроводжується свідомим контролем і корегуванням [16]. У методиці навчання української мови вправа визначається як повторюване виконання дії з метою засвоєння знань і вироблення мовних та мовленнєвих навичок [15]. Це невід'ємна складова частина навчання мови, спеціально організовані вчителем навчальні дії, які спрямовані на формування, удосконалення мовленнєвих і комунікативних умінь та навичок; це процес виконання умовно-комунікативних або комунікативних завдань.

Для формування комунікативної компетентності важливе значення мають різнотипні вправи — мовні, умовно-мовленнєві, мовленнєві і комунікативні. Вчитель перед виконанням таких вправ має словесно зобразити умови й особливості комунікативної ситуації, щоби в учнів збудити уяву, інтерес, бажання, мотив до комунікування, що стане початковим імпульсом до виконання наступних етапів комунікативних завдань. Усі вправи повинні мати комунікативне спрямування і включати завдання наростаючої складності відповідно до теми і розділу, віку учнів і класу, що забезпечує реалізацію принципів перспективності та наступності. Спробуємо

окреслити послідовність виконання комунікативно спрямованих вправ та завдань і їх роль у процесі формування комунікативної компетентності учнів.

Переконані, що для формування комунікативної компетентності учнів вправи і завдання повинні містити систематизований комунікативно орієнтований мовний і мовленнєвий матеріал, а також ситуативні завдання, які передбачають розвиток усіх видів мовленнєвої діяльності (аудіювання, говоріння, читання і письма) відповідно до комунікативної ситуації.

Навчання української мови з метою формування комунікативної компетентності учнів загальноосвітньої школи відбувається за допомогою тренування, результативність і успішність якого безпосередньо залежить від науково-обґрунтованої системи практичних завдань і вправ. Вправи широко використовують у практиці і, безумовно, є цінними для розвитку репродуктивної та продуктивної мовленнєвої діяльності учнів, оскільки наближають навчання до вирішення життєвих потреб, дозволяють учителеві активізувати навчально-виховний процес, а учням набути потрібних знань і виробити вміння та навички шляхом практичної діяльності.

Рис. 1. Послідовність і функції вправ як засобу оволодіння мовною, мовленнєвою і комунікативною компетентністю

Під системою вправ розуміємо організацію взаємопов'язаних дій (від рецептивних, елементарних за операційним складом до дуже складних, комплексних за своїм характером, продуктивних), «розташованих у порядку зростання мовних та операційних труднощів, з урахуванням послідовності мовленнєвих умінь і навичок та характеру реально існуючих актів мовлення» [3, с. 31]. У процесі побудови методичної системи необхідно враховувати структурні компоненти вправ: наявність мети (засвоїти, оволодіти), змісту, тобто того, що засвоюється; реальних навчаль-

них дій як опрeдмеченого процесу вирішення навчально-комунікативних завдань, реалізації методів і прийомів навчальної роботи; урахування умов; здійснення контролю і самоконтролю [6].

Актуальними і нині є настанови О. Біляєва про те, що робота над засвоєнням теоретичних знань обов'язково повинна завершуватися мовленнєвою практикою, або, образно кажучи, мати вихід у мовлення [2, с. 101]. З урахуванням цього вправи для формування комунікативної компетентності учнів загальноосвітньої школи обов'язково мають мати комунікативну спрямованість і відповідати таким вимогам:

- ✓ відповідати цілям навчання;
- ✓ підпорядковуватися принципам перспективності і наступності;
- ✓ поєднувати різні підходи до навчання;
- ✓ використовувати елементи інтерактивного навчання;
- ✓ містити змістову інформацію, необхідну для спілкування;
- ✓ характеризуватися соціокультурною спрямованістю;
- ✓ стимулювати до продукування змістовного власного тексту (діалогічного, монологічного) різних стилів, типів і жанрів мовлення;
- ✓ заохочувати до сприймання чужого висловлювання;
- ✓ бути комунікативними за змістом і формою;
- ✓ моделювати наближену до реальності ситуацію спілкування;
- ✓ враховувати психолого-вікові можливості школярів.

В основі вправ має міститися поетапне вироблення мовних, мовленнєвих і комунікативних умінь, комплексний розвиток структурних складників комунікативної компетентності, а саме: мовної, мовленнєвої, власне комунікативної, соціокультурної і діяльній. Під час добору системи навчально-тренувальних вправ необхідно керуватися функцією, яку мають виконувати кожна з них відповідно до визначеної компетентності. Вправи треба використовувати з поступовим зростанням труднощів, наростаючим ступенем складності завдань і поглибленим вивченням комунікативно орієнтованого теоретичного матеріалу в чітко окресленому розділі, класі, а послідовність вправ повинна відбивати етапність у формуванні відповідних умінь і навичок. Процес розвитку комунікативної компетентності складається з осмислення комунікативно орієнтованого теоретичного матеріалу, його запам'ятовування, активне оволодіння від змісту до форми, закріплення у ході навчальної комунікативної діяльності й реалізовуватися через моделі, мовленнєві зразки, групи і блоки вправ на текстовій основі. Саме текст є підґрунтям комплексного формування усіх складників комунікативної компетентності учнів і стрижневою одиницею, оскільки розглядається як навчальна одиниця й мета навчання української мови.

Вправи як послідовні дії та операції, що виконуються багаторазово з метою набуття практичних умінь і навичок, лежать в основі набування відповідної компетентності. Для формування комунікативної компетентності варто використовувати комунікативні вправи, які, у нашому розумінні, передбачають розвиток мовних, мовленнєвих й комунікативних умінь та навичок доречно і вдало висловлювати думку за допомогою лінгвістичних засобів відповідно до визначеної ситуації спілкування.

Наукова класифікація комунікативних вправ для навчання української мови досі є остаточно не з'ясованою, оскільки кожен вчений-методист керується різними принципами і бере до уваги певні класифікаційні ознаки. Вчителі-словесники здебільшого послуговуються відомими класифікаціями.

Таблиця 1

Класифікація комунікативних вправ у лінгводидактиці

Учені	Види вправ
В. Мельничайко	<ul style="list-style-type: none"> • Вправи, що передбачають спостереження й аналіз мовних одиниць, текстів; • вправи, які спрямовані на створення й удосконалення власних текстів.
Г. Михайловська	<ul style="list-style-type: none"> • Комплексні (засвоєння мовної одиниці, її значення, форми, функції, способи вживання в мовленні); • передмовленнєві (імітаційні, конструктивні і трансформаційні завдання, що допомагають оволодіти передмовленнєвими навичками — орфоепічними, лексичними, граматичними, правописними); • мовленнєві (завдання, побудовані на основі тексту, навчальної мовленнєвої ситуації, ситуативно-тематичної групи слів, спрямовані на самостійне моделювання мовленнєвої ситуації).
Е. Палихата	<ul style="list-style-type: none"> • Мовно-мовленнєві (спрямовані на засвоєння мовного матеріалу, який є будівельним матеріалом для побудови висловлювань); • умовно-мовленнєві (мають на меті навчити учнів правильно будувати діалоги, користуватися засобами української мови, її багатствами з дотриманням культури мовлення, правил мовленнєвого етикету); • власне мовленнєві (спрямовані на побудову діалогічних текстів за допоміжними опорами).
Ю. Пассов	<ul style="list-style-type: none"> • Мовні (граматичні, лексичні, фонетичні); • умовно-мовленнєві (імітаційні, підставні, трансформаційні та репродуктивні); • мовленнєві (мають за мету розвивати мовленнєві вміння на основі допоміжних опор).

Беручи до уваги вище описані класифікації вправ, можемо запропонувати систему вправ для формування комунікативної компетентності учнів основної школи, яка включає три типи комунікативних вправ: мовні, умовно-мовленнєві, власне комунікативні.

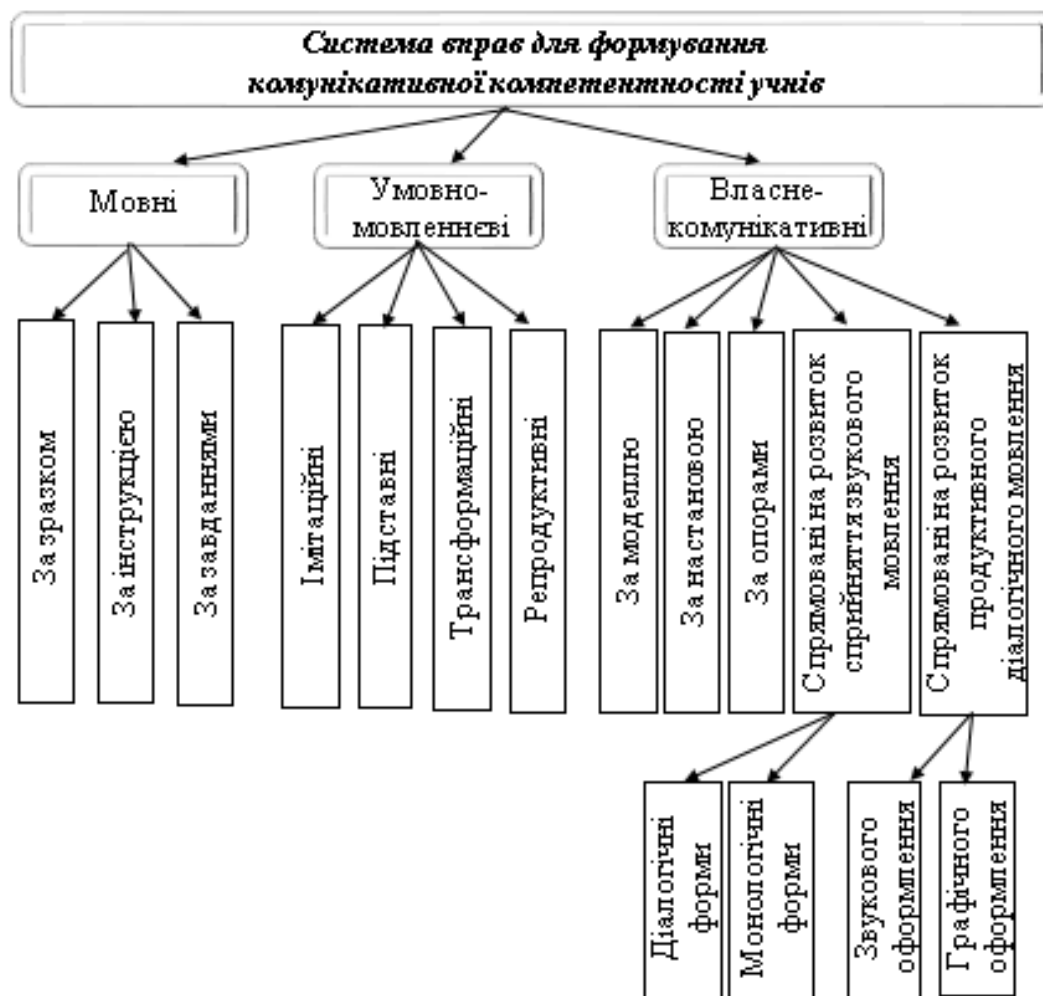

Рис. 2. Комунікативні вправи

Мовні вправи спрямовані на розвиток мовної компетентності. Забезпечують засвоєння учнями значення та форми мовних одиниць у спілкуванні в результаті усвідомленого оволодіння мовними операціями, сприяють формуванню мовних (фонетичних, лексичних, граматичних) умінь і навичок. Такі вправи призначені для цілеспрямованого розвитку мовної компетентності, проводяться під час вивчення мовних тем і мають на меті виробити вміння і навички вдало оперувати лінгвістичними засобами у процесі побудови власних висловлювань.

Мовні вправи як вид тренувальних вправ можуть бути:

- *за зразком*: включають приклади конструювання, моделювання, трансформації мовних одиниць;
- *за інструкцією*: передбачають послідовне виконання визначених вчителем дій;
- *за завданням*: проводяться тоді, коли учні вже оволоділи певними видами роботи і можуть виконувати її самостійно і передбачають виконання таких завдань:
 - проаналізувати, синтезувати, зіставити, узагальнити лінгвістичні одиниці;
 - замінити одну конструкцію іншою, переставити мовні одиниці;

- поширити і конструювати речень;
- сконструювати словосполучення, речення;
- побудувати речення відповідно до ситуації спілкування;
- дібрати синоніми, антоніми;
- підібрати звертання з урахуванням соціально-вікових характеристик співрозмовника;
- ввести у речення доречні звертання, порівняння, фразеологізми, прислів'я та приказки;
- стилістичний експеримент.

Умовно-мовленнєві вправи використовуються з метою розвитку мовленнєвої компетентності. Забезпечують розуміння учнями особливостей використання мовних одиниць у ситуаціях спілкування і сферах вживання, передбачають розвиток умінь аналізувати функції мовних засобів, конструювати їх, навчають способів формування думки та вираження її у власних висловлюваннях відповідно до комунікативної ситуації. Мовленнєві ситуації спілкування (повністю або частково визначені вчителем) добираємо такі ж, які бувають у реальному житті, тому тільки на початку роботи вони є умовними.

За способом виконання умовно-мовленнєві вправи поділяємо на:

- *імітаційні* (відтворити мовну одиницю чи текст);
- *підставні* (замінити одну конструкцію іншою, ввести у речення / текст мовний засіб);
- *трансформаційні* (перебудувати лінгвістичну одиницю, перефразувати текст, створити висловлювання на основі поданого);
- *репродуктивні* (відтворити мовну одиницю, висловлювання, текст).

Умовно-мовленнєві вправи включають такі завдання:

- визначити стилістичну роль мовної одиниці;
- дібрати слово, речення;
- відбирати мовні засоби відповідно до комунікативної ситуації, мети висловлювання, теми, основної думки, типу і стилю мовлення;
- заміни слово / словосполучення фразеологізмом;
- ввести у речення, текст слово, словосполучення;
- побудувати висловлювання за ключовими словами;
- використати тематичну лексику;
- висловити згоду, заперечити і спростувати тезу;
- запитати адресата (учня, батька, вчителя тощо);
- спонукати до дії (друга, дорослого, незнайомця тощо);
- поінформувати співрозмовника.

Власне комунікативні вправи покликані формувати комунікативну компетентність. Сприяють формуванню готовності учнів до вербальної комунікації в усній і писемній формі відповідно до ситуації спілкування, забезпечують активне використання умінь і навичок в усному й писемному спілкуванні, сприяють формуванню вмінь в усіх видах мовленнєвої діяльності (аудіюванні, говорінні, читанні, письмі) і спрямовані на створення учнями усних і письмових, діалогічних і монологічних текстів різних стилів, типів та жанрів мовлення за допоміжними опорами. У проце-

сі виконання таких вправ учитель має ознайомити учнів з основними комунікативними, структурними та смисловими особливостями речень і тексту, навчити правильно, логічно, послідовно будувати власне висловлювання з урахуванням ситуації спілкування. Власне комунікативні вправи розглядаємо відповідно до виду мовленнєвої діяльності:

- спрямовані на розвиток продукування монологічного / діалогічного мовлення;
- націлені на сприйняття звукового / графічного мовлення.

Означений тип вправ будуються за моделлю чи настановою (за Е. Палихатою) [9]. Комунікативна модель передбачає створення висловлювання у певній формі відповідно до норм мовленнєвого етикету і культури спілкування. Моделі до вправи можуть бути такі: запрошення, знайомство, прохання, відмова, вибачення, згода, вдячність, ствердження, запитання, незгода, побажання, перепитування, інформування тощо. Настанови застосовуємо чотирьох видів: питальну, констатувально-стверджувальну, заперечну і спонукальну.

Для виконання вправи важливе використання спеціально створених опор, які використовуються тільки в навчальних умовах, але є і в реальному життєвому спілкуванні. Означені опори використовуються для того, щоб допомогти учневі створити власне висловлювання, сформулювати власну думку відповідно до комунікативної ситуації. Допоміжні опори можуть бути вербальні (пам'ятки, інструкції, таблиці, структурно-мовленнєві схеми, план, ключові слова, початок / кінцівка висловлювання, текст тощо) і невербальні (складники комунікативної ситуації, предмети, малюнки, жести, міміка, рухи та ін.). Зазначимо, що вербальні опори не існують в умовах реального спілкування, тому поступово усуваються у процесі навчання.

Вправи на розвиток продуктивного монологічного мовлення:

- визначити тематичну приналежність і стиль мовлення;
- скласти структурно-композиційний план;
- сформулювати мікротеми, добираючи змістову інформацію;
- сформулювати предмет висловлювання відповідно до типу мовлення (розповідь, опис, роздум);
- деталізувати висловлювання;
- завершити висловлювання;
- запропонувати початок висловлювання;
- розповісти про подію у хронологічній послідовності;
- описати предмет, явища, особу, природу в певному стилі мовлення;
- сформулювати висновок, що є логічним узагальненням висловленого;
- висловити власну думку, що містить міркування про цінність певного явища чи предмета;
- будувати висловлювання змішаного типу (розповідь — опис — розповідь).

Вправи на розвиток продуктивного діалогічного мовлення:

- з'ясувати те, про що буде говоритися у висловлюванні, кому воно адресовано, в яких умовах відбувається;
- визначити комунікативний намір і мету спілкування;
- осмислити тему і спланувати зміст;

- спроектувати план розгортання думки;
- визначити мікротеми, їх послідовність;
- відтворити діалог від імені пропущеного співрозмовника;
- розширити діалогічні репліки;
- побудувати діалогічні репліки;
- розробити мікродіалог;
- створити діалог.

Вправи на розвиток сприйняття звукового мовлення:

- прослухати текст з опорою (вербальною / невербальною) і без неї;
- виокремити мікротеми, за ними визначати загальну тему висловлювання;
- відділити основну змістову інформацію від додаткової, відому від невідомої;
- визначити інформацію, пропущену в повторному читанні;
- виділити речення, що не відповідає темі;
- виписати ключові слова;
- визначити значення слів, смислове навантаження форм слів;
- передбачити за зовнішніми ознаками (мімікою, жестами, рухами співрозмовника) загальний характер висловлювання, його тему і мету;
- розрізнити інтонацію і логічний наголос;
- з'ясувати комунікативну поведінку співрозмовника, його комунікативний намір.

Вправи на розвиток сприйняття графічного мовлення:

- передбачити за зовнішніми ознаками (заголовком, ілюстрацією) загальним характером тексту, його метою і головною думку;
- визначити ключові слова;
- виокремити мікротеми;
- з'ясувати смислове і функційно-стилістичне значення мовних засобів;
- виокремити мікротеми, за ними визначати загальну тему висловлювання;
- упорядкувати змістову інформацію: основна / додаткова, відома / нова;
- уголос прочитати відомий / невідомий текст;
- мовчки прочитати текст самостійно / після вчителя.

У методичній системі більшість вправ включає комунікативне чи мовленнєве завдання в межах окресленої ситуації спілкування — вербальні та невербальні дії, що організують мовленнєве спілкування учнів, їх залучення до різнотипної комунікації. В. Плахотник переконаний, що «в завданнях учень має виконати комплекс послідовних дій, щоб створити певний мовленнєвий продукт (розуміння прочитаного тексту, розповідь про побачене чи почуте, опис (усний чи писемний) певного явища та ін.)» [12, с. 44]. У процесі розроблення завдань необхідно брати за основу п'ять узагальнених типів мовленнєвих завдань:

- повідомлення — доповісти, інформувати;
- пояснення — схарактеризувати, показати, конкретизувати, уточнити, заго-стрити увагу;

- схвалення — рекомендувати, порадити, підтвердити, підтримати, виправдати, похвалити, поздоровити, подякувати;
- засудження — покритикувати, спростувати, заперечити, звинуватити;
- переконання — довести, обґрунтувати, завірити, спонукати, навіяти, умовити, надихнути, наполягти [10].

У системі роботи було запропоновано блок креативних завдань з метою розвитку вмінь створювати монологічні і діалогічні висловлювання. Ступінь креативності залежить від етапу навчання: на формульовально-пізнавальному етапі (5 клас) — вправи з мінімальним рівнем креативності і за допомогою вчителя; на формульовально-систематизувальному етапі (6–7 класи) переважають вправи, частково керовані вчителем-словесником; на формульовально-узагальнювальному етапі (8–9 класи) виконують їх максимально самостійно.

З метою інтегрованого розвитку основних складників комунікативної компетентності (мовної, мовленнєвої, комунікативної, соціокультурної, діяльнісної) було розроблено систему комунікативно орієнтованих вправ (мовних, умовно-мовленнєвих і власне комунікативних) з опорою на етнокультурні тексти різних стилів, типів та жанрів мовлення, які комплексно, послідовно і систематично впроваджено в навчальний процес й апробовано на більшості аспектних уроків та уроків розвитку комунікативних умінь, а також проаналізовано їх перевагу та ефективність. Результати педагогічного експерименту переконливо довели, що в учнів основної школи належним чином сформовано комунікативну компетентність у процесі вивчення української мови. Наприкінці дослідного навчання зафіксовано суттєві позитивні зрушення в динаміці розвитку комунікативної компетентності учнів основної школи. Пропонована система формування комунікативної компетентності учнів дала змогу результативно здійснювати навчально-виховний процес, забезпечуючи належну мовну й мовленнєву підготовку підростаючого покоління.

Отже, вся система вправ у роботі з формування комунікативної компетентності учнів загальноосвітньої школи має бути розподілена відповідно до принципів перспективності і наступності в окремі блоки з наростаючим ступенем складності й спрямована на розвиток відповідної компетентності: мовної, мовленнєвої і комунікативної.

Формуванню комунікативної компетентності учнів сприяє запропонована класифікація комунікативно спрямованих вправ: мовних, умовно-мовленнєвих і власне комунікативних.

Список використаних джерел

1. Архипова Е. В. Основы методики развития речи учащихся : учеб. пособие для студ. пед. вузов. Москва : Вербум–М, 2004. 192 с.
2. Біляєв О. М. Лінгводидактика рідної мови : навчально-методичний посібник. Київ : Генеза, 2005. 180 с.
3. Гез Н. И. Система упражнений и последовательность развития речевых умений и навыков. *Иностранные языки в школе*. 1969. № 6. С. 28–35.
4. Горошкіна О. М. Особливості використання інтерактивних методів навчання української мови в старших класах. *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки)*. 2009. № 4. Бердянськ : БДПУ, С. 39–43.

5. Дидактика средней школы / под. ред. М. А. Данилова, М. Н. Скаткина. Москва : Просвещение, 1975. 356 с.
6. Дроздова І. П. Наукові основи формування українського професійного мовлення студентів ВНЗ нефілологічних спеціальностей : монографія. Харків : ХНАМГ, 2010. 320 с.
7. Мельничайко В. Я. Лінгвістика тексту у шкільному курсі української мови : посібник для вчителів. Київ : Рад. школа, 1986. 168 с.
8. Михайловская Г. А. Лингводидактические основы формирования речевых умений в процессе обучения русскому языку : монографія. Київ : Изд. центр ОАО «УКРНИИПСК», 1999. 208 с.
9. Палихата Е. Я. Система навчання українського усного діалогічного мовлення учнів основної школи : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.02. Київ, 2004. 41 с.
10. Пассов Е. И. Основы коммуникативной методики обучения иностранному общению. Москва : Рус. яз., 1989. 276 с.
11. Пентилюк М. І. Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики : збірник статей. Київ : Ленвіт, 2001. 256 с.
12. Плахотник В. І. Вправи і завдання в лінгводидактиці // *Українська мова і література в школі*. 2009. № 9. С. 43–45.
13. Психология : учебник для студентов высш. пед. учеб. завед. / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. Москва : Академия, 2002. 512 с.
14. Словник-довідник з методики викладання української мови / Н. М. Захлюпана, І. М. Кочан. Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002. 250 с.
15. Словник-довідник з української лінгводидактики : навчальний посібник / за ред. М. І. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2003. 149 с.
16. Фіцула М. М. Педагогіка : навчальний посібник для студентів вищих пед. закладів освіти. Тернопіль : навчальна книга — Богдан, 2008. 232 с.
17. Шевцова Л. С. Методика застосування мовленнєвих ситуативних завдань : методичний посібник. Житомир : Вид-во ЖДПУ, 2004. 94 с.